

CLASS - 7

Nagaland Heritage Studies

SÜMI

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 7

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, ABCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-7

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHOTÜGHÜTSA

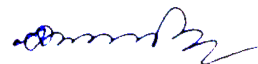
Shiaye kütsüu atsaqo vikithe eno thuwulu peni keu no India yepekau kimiji ke. Nagaland State ye aghulo, ikemu shiaye eno atsa ye kutomo ani.

Ike, akiphiki lo atsa kiphi pepe ape keu ye atsa likhi ithive peni keu ku mono atsa kighithi mütsa panou mheshoghi ithi küqha peni ye ke. Ikemu Nagaland yepeka no wove keu mipeqo lo hitoi keu do kivi tsü müla no ighive. Eno akiphi kakuqo ye akichiu no tsüsümiw nakulu thime eno pebide keu kiphiqo likhi ke.

Ishi dolo no Nagaland yepeka qho lo kighithi laka no Nagamiu xügho lau no NAGALAND MHEGHI KIPHI (NAGALAND HERITAGE STUDIES) ipi no itimiqo pelo phipeni ye yephe akeu ghenguno akishe kije tsü ani.

Hi vexükiphe hipau ye qeti hukuthu likhi aphi. Eno ite dolo kaku hipaqo pe 2018 nguno hulau itimiqo pelo phipeni ye kughu akeu hu thoghiu ye hi nguno akiviu shi müla woni a kepi pülü ani.

Itimiqo igho no akumuto shi hakite akeu ye kaku hipaqo lono kiu shika-qopheni keno azükini shi pükapütsaphino pütütaw aza tsa eno mheshoqo ithi moayesae. Hi ithi lo; pütüta tsa eno pekishe ighi keu mhesho pühave a ye pütütau lhomichi (Identity) ghi pühhave nani.

(Dr. H.S. ROTOKHA)

Akiyeu

Sumi Literature Board

SÜPÜAKEQO

1. Itehi I no O Shikimithi ani	1
2. Lhidi Kishimi Ghili	4
3. Puthe Lhaqü (Amur Falcon) Ghau	9
4. Achuwo, Achuyi, Atsüko eno Akhaqo no Akoghe Kilive keu Ghili (Cholimi Küghakichetsa)	14
5. Nagaland lo Akighithi Xüghili	20
6. Apumi eno Ilimiqo	26
7. Shilloi Yizükucho	28
8. Aküka Tou Kikishe	33
9. Amikucho Küxü Gholä	39
10. Nagamiu Ahijüqo eno Tipau Kiqi	43

Itehi I no O Shikimithi ani

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Leshele khipi lo atsa ikü, iqí akeu aghola achipi lono philu nani
2. Atsathi akithe ithi küphalu eno tipaqo pe alikhi akutoshino atsajo pe akiye shilu nani
3. Leshele lo akeu kiqu ithive nani
4. Leshele vetha kütüta shiluve nani
5. Iniju kego achipi lono khochilelu nani

Kimiyechekeu Alhou:

No no kiu shive tsü a keno,
Ti ghenguno I no O shikimithi ani.
Ni ye khengo luni che moe,
Vikithelu keu ithulu moke kuto lo.

I no itehi O shikimithi ani.
Ni ye khengo luni che moe
I no akiviu aghi, momu akiviu ithulu moke kuto lo.

I no itehi O shikimithi ani.
Ni ye khengo luni che moe,
I phimpi lo aküsü akeu kühave moke kuto lo.

I no itehi O shikimithi ani.
Ni ye khengo luni che moe,
I no athokha shi akeu qhive mipi kuto lo.

I no O shikimithi kughengu
Ni ye shikulupu ani
Eno itaghi alau shikulupu aphi.
I no O shikimithi ani kughengu
Apu Alhou ye i qhive mipi ke.

ATSATHI KIQIQO

1. Kimiyechekeu : Alhou, apuaza eno amu afo noqo kikimiye keu pesü pi cheni.
 2. Khengo : Khengo mûla keu momu munuve keu vechewo khengo kha mûla ipi cheni.
 3. Vikithelu keu : Pûkapûtsa kithe keu vecho akivi ighi keu.
 4. Athokha : Chukepu, pepukepu, aki, eno alu kûha kemi vilo pi cheni.
 5. Shikulupu : Lüthu pûkhu keu vechewo shilu keu.
-

QOKIPHEQO

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Leshe kiyeu ye kiu khengo luni che mo kea, Ahou shikimithini ke ghenguno?
2. Leshe kiyehu ye kiu shi ye Alhou shikimithi ani kea?
3. "I no O shikimithi ani kughengu Apu Alhou no ye i qhive miphi ke" I pi akeu kiqu ye kiu kea?
4. Leshele hipau kiqu ye kiu kea?

B. Leshele lo no atsathi hami ikhipe pe aqhou akiye shi pûa keu kikimihi khape kithekile lo.

a. Vikithelu	Akükakumuto
b. Ithulu	Ado kivi
c. Akiviu süchedo	Akiviu
d. Qhive keu	Akupulo
e. Shikulupu	Pheve

C. Atsathi hipaqo pe atsajo shi lo.

- a. Vikithelu
- b. Ithulu
- c. Akiviu süchedo
- d. Shikulupu
- e. Qhive keu

D. Atsathi kupu mono akeu ye khikithipu lo no amulokihi shi cheni keno tipau khape akiye shi lo.

E. Aloji küthü shino kuho ngo lo. Aloji lakhikhino hipaqo shiju lo.

- Atsala kipetsü ajeli küthü lo no shikimithi keu kütsü ghili pape xü che lo.
- Khije hi timi mulo shipiqi tsü cheni keno tije hi ni mulo ghi shipiqi tsü cheni ti shi keu ghenguno axukushu küzü qelu cheni.

F. Kümüsüju eno akiye shi lo:

Leshele hipau lono pi akeu ye, Alhou ye ni nguno inikhu keu likhi kumo no kütai kutomo ningu ghenguno shive tsü-a. Ningu ye kiu thimeqo ghenguno Alhou shikimithi mlave cheni kea?

Kumsüjü eno tipaqo akiye shi lo.

Lhidi Kishimi Ghili

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphi lo akeu vejoi philuve nani
2. Akiphi lo akeu ghili akūsami eno shikukau sasū kūptsa kilelu nani
3. Qokiphego achipi lono ye kithilu nani
4. Niu xūghiliqo akivishi ithi kūphaluve nani
5. Nagami no wovekeu lo eno itehi xū akeu ghili kimighilu nani
6. Akükümüsü akithe gho lono atsathi achipishi pe akiye shilu nani

li no xūa keu li puaza no ithulu a ye akichiqhiyi nani ipi kümüsü. Ti shi a kelo no anga totimi ayitiu Akali no apuaza vilo li ye khaghi kholakithi kutomo chuche keo mo keno iniju.

Kughou apuza no iyei, ipi keno anga no itaghi kholakithi kümüpa eno akikhe avu kungo (ice cream) qo ghili iniju. Apüza no khaghi ghuloki lo ye tipaqo chuqu küha ke ipi eno kholakithi ghuve keu asuloti pe jino anga tsü kelo anga ye akichiqhive eno i puza, no ye kishi pe hipau ghola ithi ani kea? Ipi iniju. Apüza no ishi khochile, "khaghi i pu no ishi kholakithi ghupe ningü tsü che ke"

Apüza no atilimiyo sasü achukaki lo ngo no ami lono kholakithi ghuchu ghi ngo ani, eno li ye khaghi li no kishi aphu lo xū ache keno kümüsü chilelu. Itehi aküxü ghola kishi akikili shive keno, yeghi kilu, TV, akulukuvu, telefon jeli akithe iqiphe keqo gholo

Itehi angaqo ye khekulho shi tipaqo

ghili ithinishi ve, eno apüza no hi toi panoqo vilo pi. I pu ye pano aphu küttau lo wuno lhidi shi eno aki lo ide ighi kelo axathi, ngosali, akhoi, akikhichizüqo pe ighi che. Anga Vikali no apüza vilo papu ye kiu toi keu lhidi shi che keno inju, itaghi anga lakhiu no pa ye khi lau izüu che keno inju, apüza no ishi khochile; Pa ye aphu kutomo lo yizüsüsü lhidi shi che eno azüta, angu noqo je che. Ghuka khijehi pa tsü che keno no ye ithi ani ma ipi inju kelo; pa ye ghüka züqü lo atikishi, ayi nhemügha, amishi toi keqo kili pe ighi che ipi khochile.

Apüza no itaghi ishi pi, Britishmiqo ighi miphi lo ye ningu ye ghüka küha kehu atikishi, amiti, ayi nhemügha, lhoxü toi keqo pe kili kile keu lhidi shi che, eno amishi pe kililu keu ye igho no akughupu shi kümüsü che. Alhi kishiki ghi küha eno kümütsü pütüta no alu lo huno axajeli pighi, lhoxü jeli pighi, eno pütütaphimini gho che ke, ikemu thime khami alikhi akuto shino iqiphe müla keqo nhemügha amiti, ayi nhemügha pe iqiphe keu toi keqo, ti ghenguno hipaqo ye niu lo akeu nhemügha pe kililu che.

Aphu lo timi hami no aaa sheshu lo yizüwu no amiti pe ighiche. I pu no pi

ke Konyakmiqo ye igho no alokütsü, pa nongu ye yizu chu eno amiti müla che eno tipau pesü Assam lo wu no je che. Itaghi Nagami kütamiqo no Assam lo wu no amiti quchilelu che. Nagami ye ghüka küha kehu asüpha, aqhe eno akhau no shi keu nhemügha jeli, amishi, lhoxü eno küttauqo nhemügha pesü lhidi shi che.

Ni ki phivi lo akeu timi lakhino aqalo yizüwu no ayi apa shi keu eno kuho keuqo pe ighi eno pano phu lo ayi iqhükemi vilo jesü eno pa nongu no azüta, angu, eno tüna nanu jeliqo müla phe che. Ado ado kümütsü lo lhidi kishimi no apu katha kehu ningu ye aphu khalau ipe keu shi mono ashou nhemügha ithuluve che.

Hipaqo ngu no alau ye pütüta no aki lono mlaphelu eno peitha che. Ningu ye ayi iqhükemi, ayeghi li kümlami, aghi kughomi, aki kishimi, alabebe che kemi (dyers) jeli kümütsü ache, hipaqo dolo aghikughomi, ayeghi li kümlami, alabebe che kemiye totimiqo no shi che, eno kiptimi ye chine chini kepi shi mo.

mülaphelu che. Ayeho tipaqo pe aphiminiqo gho eno pumini che, hi ye totimiqo no mûla che.

Totimiqo ye ayeghi li mûlalei keu lono, achepo kunuve no apa shi au no sükumjo pe ali mûla phe luve che, ti shino ami lono pûgha puthove no peithalu che.

Alabebe keu ye kushokütsü kûmûla, eno ghile huqhive ke thi u likhino shi che, totimi anga mishi che kemi ye tipau bupe chemo, eno alabebe keloaju huchuhuyi keu ye aji kiqui kehu totimi alayemi likhino shi che, kiu ghengu huchuhuyi keu buve a ye akithi kûsa sholu nani kepi pûlû che, ti ghenguno totimi alayemi likhino tipau shi che. Timi hami ye ayeho huchuhuyi keu yeho ye kûtami lau no qhûluve che, eno ti ye ayeho kûtangu no ame kusho shi che. Nagami ye alabebeni kelo asûbo kola, anipa, axamunu akuhuu, ayevu eno asûbo jeliqo pe shi che, eno aju kûtûta shi

Kiptimi qo ghi pano kûmûla hi toi keqo shi che; akho, amto kugho, aki kishi, asû pe tinhemûgha mûla phe, aphu aghukhe shi, peitha kepu nhemûgha mûla che, eno alu ye kiptimi totimi kûmûtsü no chichu che. Hipaqo ghili kûmûsûju eno itehino ngu no xû akeu ghili kûmûsûju a ye, igho no azûkutunu. Mûlachuni keu ye amipe kihikûtha kûha, kûmûtsü no pûtûta she lo mûlachu che. Ningi kimiji ye “No no chuni a ye, mûla moayesa” khuno mu khu ghenguno atsûnizû pi pe mono pûtûta ghenguno mûla che ke.

ATSATHI KIQIQO

1. Lhidi : Anhemûgha, chuqhukini eno tinhemûgha jeli qhû eno je keu.
2. Akichiqhii : Kiu kiu nhemûgha momû chilu che mo keu ghili chilu eno ithulu keu pesû akichiqhiyi vea ipi cheni.
3. Ayi iqhükemi : Ayi kûghûta momu atachu pe ami lono piti no azûta, afuchi eno angu jeli mûla che kemi pesû pi cheni.
4. Alabebe : Pepu keu nhemûghaqo juvishi ithuluni keu ghenguno (colour) tsûbui, huchuhuyi, atsûla toi keu khapesû pi cheni.
5. Azûkutunu : Timi no zûgha tsa pi momu zûgha shi keu chilu, ithulu keu jupe nu keu.

QOKIPHEQO

A. Iniju akeu khochile lo:

1. Apuaza ye khu putsa a kea? Li ye kiu ghili pi a kea?
2. Apuza ye khaghi eno itehi tilimiyo no chu akeu chuquqo chu sho che ke shea? Kiu lono kutuquve kea?
3. Nagaland lo khaghi ye, ghüka zuqu lo kiu pe lhidi shi che kea?
4. Aphu lo kiu nhemüghaqo ye küha eno aphughi kütäu lono pe ighi che kea?
5. Nagaland lo khu no shiaye no amiti mlalu che kea? Pa nongu ye khila je wuve che kea?
6. Nagami aphülo xü ache keqo ye kishino kupukuno shi xü a che kea?
7. Khaghi ghuloki lo Nagami ye kiu kimiji qhino xü ache kea?

B. Kuchou (✓) eno kichileu (x) kimichi tsü lo.

- a. British ighi keu thiu no ayi eno kaku ghüka peitha huthu.
- b. Ghile huqhi miphi züuno ayeho lo alabe ve che.
- c. Apuza no alhokuthu kholakiti amiphoki lo no püghakho che.
- d. Atinuliyo no alu lo akümüla apuzaqo shi kuphu cheni.
- e. Apüza papu ye ngoqhi mono yizüve che.
- f. Lhothemi totimi likhino akuhuu labe yeho bupe cheni.
- g. Nagami kipitimqo ye thowkha kümüla kuchopu shipe cheni.
- h. Khaghi lomi Nagamiyo ye chukha kumo shi ache.

C. Akiphi lo akelo no atsathi lakhi pe kümüsa shi akeu lo akiye shi lo:

1. Aphimini lo aju ajeli ve keu _____
2. Aa lakhi lono lakhi lo wu keu _____
3. Timi, azuta angu nhemügha mülahphe che keu je _____
4. Aju khipau no aji kiqu shi ithulu kea _____
5. Azüta, angu, afuchi toi keu kümlami _____

D. Aachipiu tsathi kishe phe lo:

Khaghi ghuloki lo

1. Nagami ye hipau khape chine chini ipi pulu che.
 - a. Lhidi kishi
 - b. Alabebe keu
 - c. Lhoxü pighi keu

2. Asübo, anipa axamunu jeli pesü hipau shi che.

- a. Aki
- b. Alabebe
- c. Ali

3. Aki kishi, aphu aghukhe shi keu, tinhemügha gho keu ye pa nongu no shi che.

- a. Kiptimi
- b. Totimi
- c. Kümütsü no

E. Timi kini no atüna shi ngo no küptsa lo:

a. Nagaland lo khaghi ghuloki eno itehi xü akeu kükü ghola kimighi ju no atsajo hami akiye shi lo:

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

F. Hipaqo tsathi khape atsajo shi lo.

Akighipi Tumumi Avehupu Ashekuho Kutokughoyi

G. Atüna momu kiphimi küthüthü no kuho momu akümüla shi ghi sahi hipaqo küküpütsa shi lo.

Apuasü lo no lhidi shi cheghi keu ghola lo no lhidi shiju kepu momu apuasü noqo no lhidi shini keu ghenguno amishi,awo eno akilo pigghi jeli azükini shi pighino jekimichi momu tiqhetiniqo lo nilikhi niu ghü lo nhemügha likhi peitha igghi keu toi ningu ghi huthuju kepu

Puthe Lhaqü Ghau (Amur Falcon)

SHIKAKULU PEKIPHEQO.

1. Akiphi lo akeqo achipi lono vejoi philu nani
2. Akiphi lo akeu kiqu lono shikukau eno akūsamiqo gholo küptsa kilelu nani
3. Akiphi lo qokiphe akeqo achipi lono khochilelu nani
4. Atsathi akithe ithilu keu pe atsajo mlalu nani
5. Aqo lono atsa kipi momu akiyeqo shipe kelo shilu nani
6. Aghasa lo tūghashi jeliqo amekua lono sūsho eno qhilu nani

Pangti ye Nagaland lo apfu aghulo lakhi eno Puthe Lhaqu (Amur Falcon) ghau vechewo ajekipi shi acheni. Pangti phu ye Wokha district lo Doyang zü khekucho püa keu phivi lo ani eno puthekuwo ghau (Amur Falcon) kutomo ighi cheni. Itehi ye Pangti no ghami phu lo likhi kumo no

Changtongya, Longleng, Niuland eno Peren Distrik kümütsü lo yeukibesü ighino akulhoqhi keu shi au vea. Aghau hipaqo ye amipe atsütsü lo Siberia lono ighino ado ikhonei Pangti lo ngo aa no itaghi Africa ghakhu lo yeusüsü wuve cheni. Pangti phu lono aghau amuqo shi yeuighi keu akichiu

shi kihilu khape pūani.

Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ghau je phuyiko kūdau ye *Falcos Amurensis* ipi cheni. Pa nongu ye amuqo kije shino India qha lo yeusūsū Arabian zūghi shou ye che no Africa yeghi aqhou lo yeukibe sūsū ado puwo cheni. Aghau hipau ye kije kumo, grams 200 toi keu likhi ke, eno aghau kūmūtsū dolo akushuu shi yewulu

cheni ti ye amipe lo kilometer 22000 toi keu yewuve cheni eno pa ye putho lo ghi yewulu cheni.

Amipe atsūtsū lo ghile qhi lono Pangti no ghami phu qha, Changtongya, Longleng, Niuland eno Peren Distrik kūmūtsū lo yeukibesū ighino akulhoqhi aa no itaghi yeukibesū Arabian zūghizū shou no Africa lo wuve cheni. Pangti no ghamiqo ye aghasa lo lloxūqo mūsape qhini keu lhoaye mūtha aphi lo ye aghau

hipaqo veqhi pe jekimichi shi che keu lono aghau kutomo pūghave, ikemu itehi ye aphu lo xūkūami kūmūtsū no hipaqo sūsho eno mūsape qhini keu ghola ithive no Wokha distrik lo Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ghau sūkusho kūpūghū shike no Puthe Lhaqū (Amur Falcon) Eco Club khaqhive no aghau hipu veqhi chu moni keu lakūkha yeza shiluva. Puthe Lhaqū sūkusho eno mūsape qhi woni keu ghenguno Wokha distrik lo no huthukiphe shino itehi ye distrik kūtauqo lo ghi sūkusho kishi huthu kha vea.

Pangti no ghamiqo ye aghau hipau mūsape qhini keu ghola akivishi ithive no 2013 ngu no hi lau ye aghau hipaqo ye ighi kelo alokughuno shi acheni eno aphu hipau je pe” Ayeghiqha lo Falcon Capital “ipi kulu vea. Puthe Lhaqū ghau ye Indian Wild Life Protection Act 1972 lo akeu kiqi lono sūsho pe qhi ani.

Ishino nguno Pangti no phu lo wu a ye, aghau hipaqo yeughi kelo akiqheu shi sūkusho tsū aghi keu ithulu nani. Eno Pangti ghami vechewo ni nguno ithulu akeu ye sūtsa-suli eno akighithi akivi shi tsū kelo timi ye akikili kivi shiluve cheni kepi ithulu ani. Pangti lo inami ghujumi kutomu ighino Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ghau yeighi keu ju acheni.

ATSATHI KIQIQO

1. Amur Falcon : Sütša lo ye Puthe Lhaqū ghau, alhaqū ju toi kemu aghau hi
pau ye a-a lakhi lo ngo chemo eno yekibe sūsū aghakhu lakhi lo
no lakhi lo yewu cheni (* Amur- Puthekuwo Falcon - Alhaqū
kibolomi.)
 2. Khekucho : Aghoki khekucho pe azū kūmūzapu shi chongove keu.
 3. Atsütsü : Alhokuthu momu ideqho ideqhi keu.
 4. Müsape : Kūtsakunqo khave tsūmo eno peitha khave tsūmono tiqhelimi
ghenguno pukhape qhitsu keu.
 5. Sūkusho : Pūhapighive tsūmo momu heqhi buqhive tsūmono sūsho tsū
keu.
-

QOKIPHEQO

A. Iniju akeu khochile lo:

1. Pangti no ghami ye kiu ghengu lono ajekipi kea?
2. Pangti no ghami phu ye khile hi ani kea?
3. Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ghau ye kiu toi keu ghau kea? Kiu shi ye kūtau
ghau lau no kütüqū kea?
4. Puthe Lhaqū ye Pangti no ghami phu lo likhi kumo no aa khipaço lo ghi yeuighi
ani kea? tipaço je akiye shi lo
5. Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ghau ye kiu shi ye Pangti lo ighi cheni kea?
6. Kishipu Amur Falcon kutomu pughave kea?
7. Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ghau sūkusho ghenguno kiu kupughu jeli shi
kea?
8. Pangti ghami vechewo ningu no kiu ithilu ani kea?

B. Atsajo tsüpüa keço phiju no achipi keo, achipi kumo keno akiye shi lo:

1. Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ye aghau kije _____
2. Pangti phu lo amipe atsütsü ghile qhi lono Falcon ghau yeighi cheni _____
3. Ashekha lo ye Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ghau ye yeusüsü Siberia lo wuve
cheni _____
4. Pangti phu lo khaghino aghau hipu müsa eno sūsho ighi _____
5. Pangti ghami ye Shihami lono sūkūshou shive kemi shi vea _____ -
6. Ayeghiqha kūmütsü dolo Pangti phu no aghau hipau akichiu shi sasülu
cheni _____
7. Amur Falcon Eco Club ye ayikhu kutomo ikhu peni keu ghenguno _____
8. Puthe Lhaqū (Amur Falcon) ghau ye igho no kije _____

C. Atsajo hipaço kiki akiye shi lo:

1. Puthe Lhaqü (Amur Falcon) ghau ye kitila kemu igho no akümtö.

2. Shihamiço no Puthe Lhaqü (Amur Falcon) ghau kutomo veqhi pithive.

3. Pangti ghamiço ye khiu pelo mu aghau hipaço veqhichu pe moni ke jukuto.

4. Puthe Lhaqü (Amur Falcon) ghauço ye süsü ghuloki lo akülü a lo ngoni shi.

5. Pangti phu lo inami aghujumi ighi cheni

6. Puthe lhaqüço ye azüghizü kathasü yeuighi cheni.

7. Puthe lhaqüço ye mülalei küghalu eno veqhi luve cheni.

8. Pangti no ghamiço ye puthe lhaqü sükusho tsü peni keu ghili eno akighithi pe alolo ighive

D. Puthe lhaqüço ghili. Atsathi kupu mono akeuço lo achipiu tsathi khape akiye shi tsü lo.

1. Phuyikoküda (Scientific name) no puthe lhaqü jekhape _____

2. Ayeghiqha no Pangti no ghami khape _____

3. Puthe laqü ye _____ shi yeu keu ghau.

4. Puthe lhaqüço ye _____ lokaço lo akulhoqhi cheni.

5. Pangti no ghamiço ye ashiami lo no _____ shi vea.

6. Puthe lhaqü ye puthekuwo ghau dolo _____ yeu keu ghau.

7. Pangti no ghami khape _____ sükusho no ghami ipi pilu nani.

E. Aqhou bokütha lo atsathi akeu khapesü atsathi kupu mono akeu lo chipichi tsü lo.

Puthekuwo sükusho kütokupuyi akukuholomiyo kükümüsü

1. Yepeka no pau timiqo vilo aqoahoqo a lo ye _____ lo ipi cheni.
 - Zakhemiqo no mütsütsala lo ye _____ lo pi timiqo vilo pi cheni.
 - Timiqo ye alhokuthu lo _____ kha kepu.
2. Akükütsüu no _____ lau akipimi qhitsü keu ghili kütsü.
 - _____ no ithu alephe.
 - _____ no akütsü pishiqho luve no akighini shi.
3. Asübo kütsakungo moni keu _____ yeza mülo mo a ye aghasü kühave nani.
 - Ashiaghauqo ghi _____ kühave a ye ashiaghauqo ghi kühave nani.
 - Aghiki lo lhoxü jeliqo ghi _____ kühave a ye lhoxü hami ye kühave nani.
4. Aghau loji hami ye akülü yeghiqha phusü _____ shisü wuve cheni.
 - Ashiaghauqo ghi ngokepu a kühave a ye _____ shive nani.
5. Ilimi hupau ye alhokuthu akivi _____ alolo pighi ache kemi.
 - Ningu shikükau ye akivi _____ likhi alolo pighi acheni.
 - Akivi _____ pighi che kemiqo kivipu.

F. Aküküpütsa kümüla:

Aloji küthü shino aqo shi aqhou akiye shipüa keu kiqu lo no aküküpütsa huthu lo. O kükümüsü khape akiphibo lo aküsami momu apamiqo lau küsaje lo.

1. Ningu ye kiu ghenguno tüghashi eno aghauqo sükusho shi moayesa kea?
2. Kiu kishi peno no ghino koaqha lo ashiaghauqo yichu momu meqhichu pe moni ke kiu nepa lu kepu keno kughuju lo.

Achuwo, Achuyi, Atsüko eno Akhaqo no Akoghe Kilive keu Ghili

(Cholimi pu-asü khisa)

SHIKAKULU KIMIJIQO:

1. Akiphi lo akeu achipil lono philu nani
2. Akiphi lo pashe lo kiu ani keno ithilu nani.
3. Akiphi lo akeu kiqui ye kiu keno shikukami eno aküsamiqo dolo küpütsa kile eno akükümüsü kusaje kilelu nani.
4. Atsathi, atsajo eno akiphi lo akeu ghiliqo phuphelu nani.
5. Atsapi eno akiye lono akiphi lo akeu kiqui pilu yelu eno akükümsüghi tsülu nani.
6. Atsathi akitheqo peithalu nani.
7. Alikhi akutoshino akiphi lo akeu ghili pilu nani.
8. Apuasü khisaqo itaghi alaushi ithikitheni shi nani.
9. Ghusho ghili shikipiye lono akiphi lo akeu ghili shilu nani.

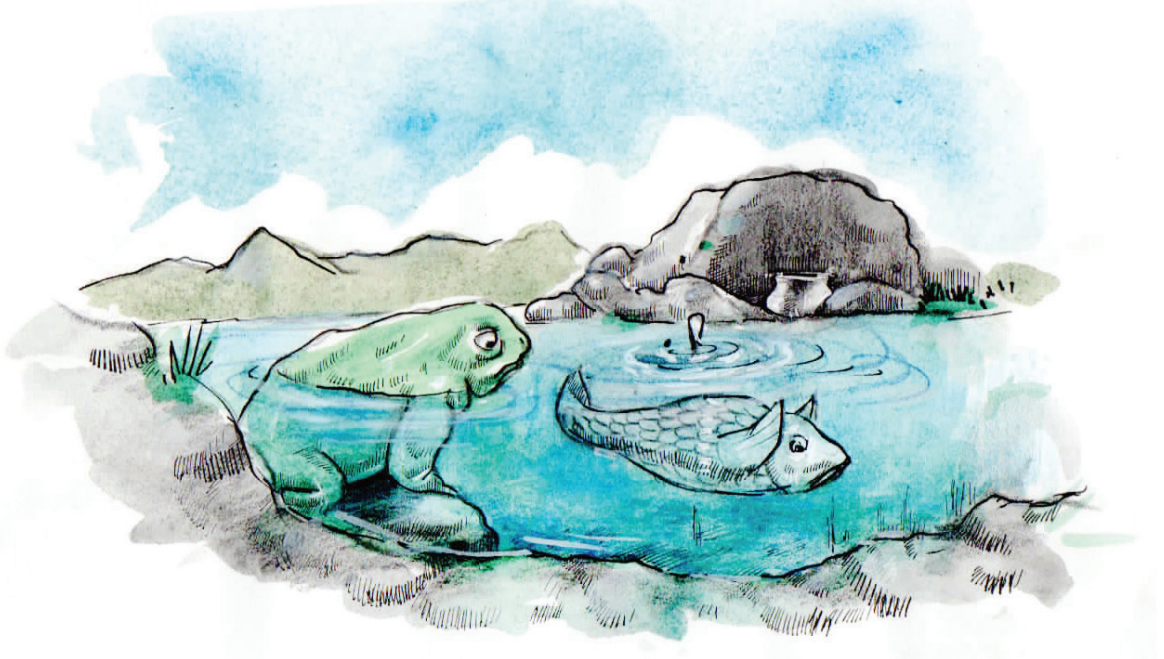

Pano bidi ye igho no kiphekile mono aküsau kivi shi ache. Nagami kukhu-aye ghola lono, alu kichi ghuloki lo pano bidi ye lakhino lakhi lu lo huno kuphu kile ghi alu kümülaqo shi che.

Atsala lakhi lo achuwo no lu lo huni keu za shi aa. Aküsamiqo ye thosülo toi alu lo hu no alu müla aei, eno puchomuta shive kelo achuwo ye alikhuli shini kepi pive no wuve.

Khaghi ghulokilo azü lo lloxüqo khami aküsau kivi shi ache ti ye, achuwo, achuyi, atsüko eno akha.

Achuwo ye igho no tsükini jekini kehu, alibe akivi shi pa küsamiqo tsü ni shi-a, ikemu tipa tsalani lo ye

pa ye ashi lho pe pa nongu tsü kepu kühave kehu kishino ashi sūmo namu chumghai shi alibe shini keno kümüsüju aa. Palo lo akükümüsü lakhi ighi, ti ye pa pukhu loti lakhi süthasüve no ayekhulo lho akeu lo süni keu shive.

Ti thiu pano pa kūsamiqo vilo alibe shiqhi vea ake ighino chu lo ipi asheshu. Akūsamiqo no alibe kivi chuve no akishe pa tsü eno ti ye kishipu igho no chuvi keno iniju, achuwo no ishi khochile” ni ye ashi kühave kehu i pukhuloti lakhi süthasü no lho ke “Akūsamiqo ye akichiqhive, ikemu alibe chukivi ghenguno achuwo pelo itaghi alikhuli shipeni keu shi xathave.

Ti shi ghi achuwo no lu lo hu ke kümütsü lo achuwo ye papukhu loti

lakhi khi suthasü no alibe shipe pa kūsamiqo tsü ache. Ashekha lo ye achuwo ye pa pukhu loti lakhimu kühave eno paphimpi likhive, ikemu pa ye kishipu pa kūsamiqo ghenguno alibe kivi shiftsuni keno kümüsü akehu, paphimiphi tipau no akhulo lho akeu lo ilhe ilove.

Tipa tsalani akūsamiqo ye müzüthi ve ikemu achuwo no pa nongu kumo kemu ana chuni ke ighi eno aghakiqi shi chu aa kelo akha no pa khu lo achuwo phimpi aghi keu ithulu no igha eno ishi pi “achuwo ye paphimpi lhoveaa”

Achuwo ye ashekha kuto lo pa kūsamiqo ghenguno alibe kivi shipe tsüni keu likhi kümüsü aa, eno pa kükü pe tsüve. Ikemu pakūsamiqo ye tipau kümüsü kutoju mono zügha shi

alokivi shi kunu ngo aa.

Pa nonguno tishi ngo aakelo, no achuyi ye paphimpi lo paküta keu shi ipeghe ve, pano pishi piqi pa po ju kelo ye, apo no kijeshisu iku amukhü kuto lo ikughive aghi, eno anhethino ingughoi ashou ipe ghive, eno juküsa shi ithuluve. Atsüko no pa pukhu no athiu idewo ke toi shi ighe eno atikhau likhi ilhe wouve.

Akha no pa kichiqhiyi shi pa küsami qono akoghe kilive keu juua, eno pa mülo saqhi ghi pa ye kiu shive nani keno kümsüjuua, kushoku mo dolo pa kuo no kushuha shive eno pa biniga ghi hive, eno akuo kühave. Pa nongu ye pa nongu ghili lhoaye lhokusa ghenguno kepi kümsüluve, eno lakhino lakhi jupe akichiqhiyi ke lau no pano küthü gha aghokiti aphivi lo akeu lo ilhe ilove, eno Pa nongu ye alhokuthu ti shi xüache wuve.

ATSATHI KIQIQO

1. Lhoxüqo : Kunguu yekiche, azü alou mihi eno ayeghi shou eno ayeghi qhou lhoxü jeli pesü lhoxüqo ipi cheni.
 2. Khukhuaye : Sümi eno Nagami no apuasü lhoaye peitha che keu.
 3. Tsukini jekini: Michi mono kiu aghi keno tsüije che kemi.
 4. Ingughui : Koghoi eno juküsa shi keu.
 5. Alhokuthu : Kili mo keu, pathoshi a che keu.
-

QOKIPHEQO

A. Iniju akeu khochile lo:

1. Aküsami pa no bidiqo ye khu no qo kea?
2. Aküsami pa no bidi ye kiu gholo lo no alu lo akmla shi che kea?
3. Akhiphi hi pau vechewo Nagami kukhuaye kiu toi keu ithilu ania?
4. Achuwo ye kiu shi ye papukhu loti pe akhulo lho akeu lo sü kea?
5. Ikhonei keu lo no achuwo ghili ye lo.
6. Akiphi hi pau lo akiqi ithulu a keu ye lo.

B. Ikhonei keu lono lhoxu pano bidi ghili nongu no ishi ithulu che keu ye lo:

- a. Akha :
- b. Achuwo :
- c. Atsüko :
- d. Achuyi :

C. Hipaqo achipiu khape kime lo.

1. Saküsüu no	apukhuloqu süche pe ayekulho lo süve
2. Achuwo no	akümülamiqo alibe tsü
3. Akha no	mighemüghai pishiyo pe alibe kivi sheqhe
4. Aküsau küthü no	pi achuwo ye thowkha kümütsü kuthokütsü
shi lu cheni.
5. Achuyi no	achuwo aphiau kühave no aphimipi kupuju pa
khu lo aghi keu ithulu

C. Atsathi achipiu pe aa kumsa qolo sulo:

Achuwo, bidi, puchou, alu

1. Achuwo ye aküsami pa no _____ ache.
2. Nagami kukhuaye gola lo no _____ lo akümüla shi che.
3. _____ alu mla-a no akishina chuche.
4. Pa no ngu no _____ akishe tsü.

D. Atsajo akeu lo achipiu-a lo (✓) eno avhipiu kum keulo (x) ishi ye lo:

1. Aküsami pa no bidi ye achuwo, achuyi atsüko eno akha. ()
2. Pa no ngu ye lakhino lakhi lu lo hu kile che. ()
3. Nagami lhoaye ye alu lo hu a keu amipemi no alibe kuto tsü cheni. ()

4. Achuwo no akha lhochu ve. ()
5. Ashekha lo ye achuyi,atsüko eno akha ye alokivi shive.()

E. Shikepu:

Shikükau no itimi bidi pelo akiphi lo aküsami bidi no kishi küptsa keno ghushoghili lo no shini.

F. Atsajo kutokupuyi shi phiju. Aküsami kivi ye kiu toi keno kümüsüju. Aküsami kivimi lo no tsüniküxü pe alabe shi eno aküsami lhoküsami lo ye huchuhuyi keu khape alabe shi lo.

Pa likhi pa ghengu likhi kümüsü kichemi	Akivipu tsa likhi o lau pi cheni	No no avehu shi keu kümütsü lo o gholo acheni
O tsa tsaqütsalei inju tsü cheni	O vilo inju mono o nhemügha luve aghi cheni	O lau akivi ghili likhi pi cheni
O zübo kha atsa pi cheni	No pimive keu kuphukile tsü cheni	No kimiye eno o gihu cheni
No no kiu keno tipau kiqu lo no o peitha cheni	O junuqhi cheni	O vilo pükapütsa kithe lo ipi cheni

G. Shiju kepu macho: Hitoi keu süchedo lo kiu kishi moayesa keno (Shikükau no kiphimiyo pelo no akiye mu shiju pe momu aküküpütsa hila no mu shiju khape,hi ye shikükau no kiu ghola shini keno shikükau shou)

- Tsütsa la timi hami khumu sasü aghili shikepu küha no che ghi keu no no ithulu a ye.
- Tsütsa la timi hami kütami no akijipüsa aghi keu no no ithulu a ye.
- Tsütsa la timi hami akishina chu keu ghuloki lo akishina mikhemüzü aghi keu no no ithulu a ye.

H. Aküküpütsa kümüla: Tipau ghili pini keu

Aküküpütsa ghili ye akiye junu tipau ghili pini momu akiye küha mu timi kini dolo kütami no piche keu ghola/hila no akivi tsa momu aküsa tsa shipiye ghi aküküpütsa shi keu.

- Atsatho tsathiqo peitha keu

Kichekipiye. Ayiliu no pi," Ningu akungo ghiliqa a lo wuni"

- Akiye jolha kikili momu akipiu akitheu kimichi pheni. Ado kümütsü lo kütami no pi keu kiqi lo no akiye jolha akitheu shi veni.

Kichekipiye. "Sünizü ajukhu lakhi shi tsüni ke no ye shoni ma?" pi Avitoli no iniju

"Iyei shikimithi" pi Avito no khochile.

- Atsatho küküpütsaqo lo ye atsa michipu pe amichipu shiqhi nani

Kichekipiye. "O punu mipe khije shi vea?" pi shikükau no iniju

- Aküküpütsa tsatho ye khalau amichipu shini. Khuu no inju ani eno kiu tsatho iniju ani keno atsatho eno akipiu kütüta shi amichipu ithulu ani.

Kichekipiye. Kavito no pi,"Ti ye akiqheu sütsa lakhi"

- Kütami no tsatho pe pikeu ye amichipu kini sūmono lakhi likhi sū nani

Kichekipiye. " Kughou I kūsau no pi,'Ni ye o sasū aghili shini shi a moe,'ti ye

I kümüsü shi püsa"

*** Hi toi keu ghili momu ghola peitha peni keu shikükau no akivishi shika no huthu khape. Kiphimiyo pelo no kiu ghili pe aküküpütsa shini keno shiju khape momu achuwo, achuyi, atsüko eno akha panongu ghili shi kiphimi bidi ikhipe no aküküpütsa shiju khape lo. ****

Nagaland lo Akighithi Xüghili

SHIKAKULU PEKIPHE:

1. Akiphi lo akeu achipi lono philu nani
2. Akiphi lo akeu ghili shikukau eno aküsamiqo sasü küptsa kilelu nani
3. Qokiphe akeqo achipi lono ye lu nani
4. Aqo no aküküxü momu akiphi akiye shi kelo pa/li ghi pi shilu nani
5. Alikhi au xüghili ithi küphaluve nani
6. Nagaland lo timi khu noqo vechewo akighithi ighi keno, tipaqo akishe tsü eno ithiluve nani
7. Akighithi vechewo thukuwupu sü ighi che keu ithi nani

BRITISH ZÜU TIQHeli:

Nagami ye khaghi ghuloki lo ye ayeghiqha kütami lau no kütüta shi xü ache. Aphughi kupunu lo akeqo, Assam, Manipur, Myanmar qo sasü ghi igho no putosü ghi xü ache. Hipau vechewo akükü ghola kutami lau no kütüqü ghi xü ache. Nagami ye aza-tsa ajeli kutomo acheni ikemu lakhimu akiye lo ye küha no ache, eno atsa kipi likhino xüghili, mheshomeghi, akighithiqo tiqheli lakhi lono lakhi lau pekishe ighi keu.

APUASÜ LO KIGHITHI:

Khaghi ghuloki lo ye kiumu akiye lo küha, ikemu apu ki (Morung) ipi keu lono itimi eno lhothemiqo akighithi tsü che. Morung ye apu kümütsü

lo ache, hi ye kiptimiqo ghenguno likhino qhiche ikemu apu hami lo ye totimiqo ghenguno ghi ache.

Kiptimi totimi apunu mipe 9-11 shive keqo ye apuaza ki qhive no Morung lo kulakupu shi moke kuto lo ngo ache.

Apuki (Morung) hipau lono qokiphe jeli, ashi, aghungu lo, aqo-aho lo kishi xü a moayesa keno shika che. Tinhemügha kugho eno xini keu jeli, alukichi ghili, eno kiptimiqo ye kishi aghü kishi lo toluni keno kümütsü qokiphe tsü che.

Tilikhi kumo no züle küsükini sholu kelo, athokha amaha ighi kelo, aküsü jeli ighi kelo, momu küsüghü küha

kelo kiu shi moayesa keno hipaqo kümütsü shika che.

Apuki (Morung) hipau lono kiptimi totimi kümütsü pichebe kulumi shipeni keu gholau no iqiphe che, eno apuki (Morung) hipau ye American Baptist Missioneries qono akiphiki khaqhi mo ke kuto ti shi ache.

AMERICAN BAPTIST

MISSIONERIES IKIGHI - BRITISHIMI YEKIPE TIQHILI:

Britishmi no Nagaland yeghi lo ighi keu ye tiqheli kighithi hukuthu ke. Pa nonguno American Baptist Missioneries küküsü shino Nagami gholo khristo yekulu eno akighithi tsüpeni kehuthulu, ti shi keu vechewo Nagami pelo ayeza ghaküsü qho lono xülu peni keu ghenguno.

Akiphi ye kimiyemi tsa lono shika keu vechewo Britishmiqo ghi mülalei keu lono timiqo sasü küptsalu. Akighithi tsüni keu ye kugucho pe missionarymi qou lo qhive tsü eno pa nongu no aküxü kütsü shi Khristo yekulu ghili eno akighithi pesü Nagamiqo tsü. Khile hi akukuhoki a keno, tipa aa kümütsü lo akiphiki lakhi khaqhive no tipau lono phi yeni keu shika.

Nagami gholo American Missionary atüghiuu ye Rev. Bronson ke. 1839 mipe lono pa ye pa gholo Assammi evangelist assistant, Rev. Godhula Rufus Bromn sasü Namsang phu, Konyakmi yeghi lo ighi eno tipau lo akiphiki lakhi khaqhi, eno itimiqo akighithi tsü, ikemu pano küsükini shive keu vechewo akiphiki tipau ye ado kusho kumo dolo khave.

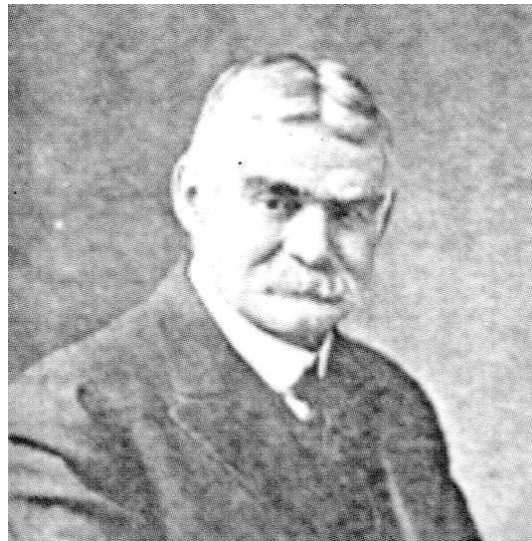
Rev. Bronson no wuve kethiu, 1872 mipe lono American Baptist Missionary Rev. Dr. E W Clark no Nagaland lo ighi. Clark ye Cholimi yeghi lo ighi eno Molungkimong phu lono pa kümüla huthulu. 1878 mipe

Rev. Miles Bronson

lono pa ni pu Mary Clark no totimiqo ghenguno akiphiki huthu tsü, ti thi Godhula ghi kiptimiqo ghenguno akiphiki huthu. Molungyimsen phu

lono kulhaphi yesü atüghiu shi yephe, tipau pesümolung Printing press ipi kulu. Clark no ale eno ampeu kighini aza tsau no pebide tsü, eno aphu tipau ye Christian Mission centre shiluve, tilikhi ku mono akighithi ghi akivi shi shika che eno 1894 mipe lo ye Impur lo pekiqhe süsü wuve. Asheshino Impur no Mission Centre shive itehi kuto lo ABAM-Ao Baptist Arogo Mungdang ipi no ache phi.

Dr. Rivenburg

Rev. Dr. E W Clark and Mary Clark

Rev. Dr. W E Wiitter ghi chuwomi yeghi lo akighithi tsüpe no Roman script pe pano tsau no pebide, ti shi keu lono akighithi akiye lono auve eno akighithi thuu luve. Hi likhi ku mono 1889 mipe lo ye Chuwotsau no tsashe kaku ghi müla phe luve.

Dimapur lo Rev. Dr. C D King no akiphiki lakhi Chumukedima lo khaqhilu, ikemu kusho kumo dolo aghüshitomiqo no aküküpüna tsü keu

vechewo khawe. Pano Kohima lo itaghi 1882 mipe lo akiphiki lakhi khaqhi eno 1887 mipe lo ye Dr. Rivenburg no tipau jukütsüluve eno Tsüngümiqo gholo amipe 36 müla, pa ye shikipivimi kehu küsükiniqo tucho hiju eno akighithi ghi pe pa kükü ashekha kuto lo müla a che.

Asheshino Britishmiqo ghi Nagami akighithi tsüni keu lo pulolu eno azuu missionarimiqo no akiphiki huthu tsü keqo ghi pa nonguno juluve.

1930 mipe lo ye Government Primary School 161, Middle English School 3, High school 2 ti ye Kohima eno Mokokchung lo auve, eno itaghi Technical School Kohima lo “Fuller Technical School” khaqhi luve.

AMERICAN MISSIONARY SCHOOL LO AKIPHI KOKÜTHADOQO:

American Missionarimiqo no akiphiki huthulu keu ye phi eno yethi peni keu ghenguno pano kimiji ke. Roman script peitha eno kimiyemi tsa lono shika che. Akiphi kaku ye küha eno kuchou yesü lo amuqo hami pebide no phiche. Ashi-aji tucho thini keu ghola, aki kishi qhokiphe, ai iqu kiphe, au lo kugho, aphi kütsüghü jeliqo qhokiphe tsü che. Asheshino hukuthu kiphi

mülaphe no akiphikiqo lo peitha luve.

Aqha lo kulolaumi kighithi ghola hipau vechewo Nagami ye aqoaho, ashi aghungu thukuwu ghola shikaluve, Nagami ghi anhethi tsükho luve eno thuwu wove. Nagami ye akiqueu lono American Missionarimiqo shikimithi acheni kughengu pa nonguno akighithi piti kivi ni yeghi lo xüsü tsü keu ghenguno.

ATSATHI KIQIQO

1. Akighithi : Phithi, eno akiye shithi keu.
 2. Kimiyemi : Khalaumi aiko metsüghoi kemi.
 3. Küsükini : Ashiaji alo mo keu.
 4. Qhokiphe : Kaku kiphi ghola eno xü akelo mülaaju mo keu ghili shi pe pi ye keu.
 5. Pepide : Kütami shiaye tsa pe sü Sütta lo pepide ve keu.
-

QOKIPHEQO

A. Iniju akeuqo khochile lo:

1. Britishmi ighimiphi züwu Nagami ye kishi xü ache kea?
2. Nagamiqo no phithi eno yethi miphi züwu ye kiu gholo lono akighithi tsu che kea?
3. Nagami no Morung lono akighithi tsü che keu ghili akiye shi lo.
4. Britishmiqo ye kiu shi ye American Missionarimi qo pelo Nagami gholo müla peni ke kukusü shi kea?
5. Nagami gholo Americami khuu no atüghu shi müla kea? Akiphiki khile hi paghi huthulu kea?
6. Rev. Dr. E W Clark ye kugho no Nagaland lo ighi kea? Pa ye atüghu shi khile hi pa kümüla huthulu kea?
7. Molungyimsen phu lo khu no kiphiki hututsü kea?
8. Rev. Dr. W E Witter ye Chuwomi gholo kiu toi keu kümüla shi kea?
9. American Missionaries ye kiu toi keu kighithi pe Nagamiqo tsü kea?

B. Atsathi tsüpü-akeu qo dolo achipiu pe a-a kümüsa shi akeu lo sü lo:

1. _____ ye Tsüngümi yeghi lo akighithi likhi kumo no, küsükinimi ghi shipivi che.
 - a. Rev. Dr. C. D King
 - b. Rev. Dr. Rivenburg
 - c. Dr.W. E Witter
2. Evangelist khuu Bronson eno Clark pama kuphu keno ti ye,
 - a. Mary
 - b. Supongmeren
 - c. Godhula
3. Birtishmiqo ye Nagamiqo no Khristo yekulu shive a ye hipaqo shilu nani ipi kümüsü
 - a. Ayeza ghokulu eno alokughu no shi xülu nani
 - b. Morung ye kughuchove nani
 - c. Tsavipemi shive nani

4. Nagamiqo ye atüghu lo ye hi toi keu ghola lono akighithi shikalu che;
 - a. Atsapi
 - b. Kaku
 - c. Lejole
5. Molung Printing Press ye khu no huthu kea?
 - a. Godhula
 - b. Dr. E W Clark
 - c. Molungyimsen Council

C. Kokupha (A) lo akeu phiju no kokupha (B) lo akeu achipiu tsajo pe kime lo:

A	B
1. Apuasu kighithi	a. Molungyimsen lo totimi kighithi huthu tsü
2. Dr. E W Clark	b. Chumukedima lo akiphiki huthu tsü
3. Dr. Miles Bronson	c. Morung
4. Dr. W E Witter	d. Namsang lo akiphiki huthu tsü
5. Dr. Rivenburg	e. Chuwomi tsa lono tsashe kaku müla
6. Mary Clark	f. Molungyimsen lo Mission Centre khaqhi tsü
7. Dr. C.D King	g. Tsüngümi gholo shikipivi eno shiküka kümüla shi

D. Atsa nhethi küthü lono akighithi tsü che keu ghola akiye shi lo:

<i>Morung kighithi ghola</i>	<i>Missionarimiqo kighithi ghola</i>
1.	1.
2.	2.
3.	3.

E. Kiphimi 4-6 ashiaye lakhi, aküsami momu asami lakhi shi aghi keu dolo no aloji shino no shiaye, aghami kichimiqo eno asami kichimiqo vilo kiu ghuloki lo no shiaye, aghami eno asami qo dolo akighithi khuu paghino ithilu tüghiu shi kea. Akughukhou kiye lo no pa/ayiliu ghili akiye shi eno akiphi ki lo no kiphimqo züu itjugho no pilu pelo.

F. Nagaland Map müla jupe. Akiphi lo akighithi xüghili lo a-a khipaqo lo paghino huthu keno a-a akuchopu amichipu sü khape lo.

Apumi eno Ilimiqo

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Leshele iku iqi keu ghola achipi lono philu nani
2. Atsathi akithe ithi kuphalu eno pesü atsajo pe akiye shilu nani
3. Leshele kiqu ithive nani
4. Khagi eno itehi kükümsü ghola kütüqü akeu kiquphelu nani

Khaghi apuaza no ishi pi che.....

Apumi no ye qa kelo.

**Kiptimiqo amulo kumuto ,kuloghi shi lo,
Kiptimi ye aghütomi shipeni ke punu
Totimi toi iqa no xishikileni ke ghenguno kumo.**

**Ilimi, aqhokigheu shi lo eno mütsaivunhei shi lo.
Totimi ye mütsamnhei ke
Totimi ye tuchomujou ke ghenguno ke
Kiptimi toi igha eno kichighini ke ghenguno kumo**

Itehi apu aza no ishi pi....

**Ilimi, no ye kiptimi sasü aphiphi.
No no shi müla keu kiu mu küha.
No ye aza shipeni ke punu.
Khu no o sasü külakupu shini keno ti ghenguno kutakihi kelo.**

**Apumi, o vecheo ni shemüzü cheni.
Ni no kiteküsü shive kelo ni süsholu nani.
No ye o pu nguno akiviu shipeni ke o punu.
No no ni samo püxü tsü nani.**

ATSATHI KIQIQO:

1. Apu : Kipitimi khapesü pi cheni.
2. Aqhokighe : Angka achika shi mo kemi.
3. Mtsaivunhei : Aiküsa alo lo küha kemi.
4. Mtsamnhei : Mükamüghai mo kemi.
5. Nishemzö : Hi ye ati anuqo pe pi cheni.

QOKIPHEQO

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Khaghi ghuloki lo apuaza ye kishi apu anga pelo xü penishi che kea?
2. Itehi eno khaghi kükümsü dolo kiu no kütüqü ani kea?
3. Kiptimiqo ye kiu toi keu ghushoghili aghi moayesa kea? Leshele kiqi lo.
4. Totimiqo ye kiu toi keu kukhuaye aghi moayesa kea?

B. Atsajo tsüpü aa keu lo leshele kiqi lono achipiu kishephe lo:

1. 'Totimi ye tuchomujoni ke ghenguno punu', hipau kiqi ye.
 - a. Totimi ye mqemlei eno kujokighi.
 - b. Totimi ye aghokulu shipeni ke ghenguno punu.
 - c. Totimi ye timi tuchomujo hijuni ke ghenguno punu.
2. 'No ye o za nguno akiviu shipeni ke punu', hipau kiqi ye.
 - a. No ye o za no shilu chekeu nguno akiviu shi tokulumi shipeni ke punu.
 - b. No ye o za nguno anga kutomo shipeni ke punu.
 - c. No ye akümüla kivi ithulu no aküxü kivi shipeni ke punu.
3. 'No ye o pu nguno akiviu shipeni ke punu' hipau kiqi ye kiu kea?
 - a. No ye o pu no shilu chekeu nguno akiviushi tokulumi shipeni ke punu.
 - b. No ye o pu ngu no anga kutomo shipeni ke punu.
 - c. No ye o pu ngu no phuithai eno amulo kuloghi eno shitsa shipeni ke punu.
4. 'No no ni samo püxü tsü nani', hipau kiqi ye.
 - a. No ye o kükü lo thokha kümütsü shikupulu nani.
 - b. No ye o pu no shiwo to mülave keu kümütsü shikupu tsü nani.
 - c. No ye apu kivi.
5. 'No no kütüsüve kelo nisüsholu nani', hipau kiqi ye.
 - a. No no ni no kiteküsü shive kelo ni junani.
 - b. No no ni ghenguno apo-akive qe tsü nani.
 - c. No ye kichimi shive nani.

Shilloi Yizükucho

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphi lo akeqo achipi lono vejoi philu nani
2. Akiphi lo atsatoqo shikükau eno aküsami gho lono küptsa kilelu nani
3. Akiye qhokiphe jeliqo, akiphi lo akeu kiqu lono shilu nani
4. Kiu akithe shikaluve keno, pesü alikhi akutoshino atsajo mlalu nani
5. Nagami kuxü gholaqo ithikupha lu nani
6. Ajutho kimichi jeli Nagami no pepimhe che keqo kiqu ithive nani
7. Küküsü keu yesü ghili ithini.
8. Kiu kishi eno kugholau no küküsü ghili yesü akiye shini keno tipau ghili ithini.

Myanmar (Burma) ghuthu kikime she lo Patkai naghuto kukujo lo apukhu koghe toi keu yizükucho lakhi ani, tipau pe Shilloi yizükucho ipi cheni ke. Hi ye Meluri Sub-Division, Phek District Lütsam phu Phokhungri bocho lo ani, Nagaland stet lo ayizükucho hino akijeu shi ani.

Ayizükucho hipau kikimighi ye 0.25-0.30 sq.km ani. Ayizükucho likhi ku mono hipau hokümüxa ye ighe no juvi kughengu asahusü jeli no bohope jukighile pushi ani. Ayizükucho tipau toluni ke ghenguno alaghi hokiche kutomo veche wu nani.

Ayizükucho tipau je kuchou lo ye “Lütsam” tipau kiqu ye khepucho keu zü, ikemu Britishmiqo no Shiloh ipi kuve tsu eno itehi ye Shilloi ipi pi cheni. Timiqo ye aa tipau ye tüghami kungo aa eno ayizü kükaliu acheni ipi pulu cheni.

Lütsam ghami eno akhoto shi Lünuri laghaqo no tipau hokümxa lo alu chi che. Ghulo lakhi lo akimi eno anipu pama ye anga pe aliha lo qhive no alu müla. Pama no akümüla shi a kelo anga no qa keu sütsa chilu kehu kiu shiva a ke la ipi aliha lo po ighi kelo ye anga hu kühave aghi eno phuju akemu phu mülave. Athiu ayizükucho müta lo au kini no anga pe qhepe ipeghi keu pama no ithulu, ti shino aghami kümütsü no anga xaluni ke ghenguno azü xele ithu, ikemu ti paji akükatou samou no asütsa lakhino pa vilo ishi pi keu chilu” azü xeleve a

ye itaghi timi kükü hi nguno alau ghi luve tsü nani”, ti ghenguno akükatou no azü xele akeu lakhave.

Pa nongu ye azü xele akeu tave no anga puhave keu michipu shi chinechini küpügü ikhiluve. Ikemu itaghi thoghiu ye ayili lakhi pa nongu no heqi pe chinechini shi keu hu ye aluza lo achümüza cheghi keu ithulu, ti shi keu lono timiqo ye anga ghi xüaphi kepi pülüve. Anga hipau no sükusho shi tsü keu vechewo timi khumu ayizü hipau lo ye pütsüqhi che move ipi pi cheni, eno timiqo no li pesü ayizükucho kükaliu ipi ku cheni.

Hi ghenguno azü hipau ye khilemu chu che mo ishi kuto lo, ikemu aaa hipau ye itehi ye timiqo no igho no tüghazü shi, ashuka lono ili, aghauqo ju keu jeli kutomo shi acheni eno yinami ghüjümi ghi kutomu ighino aaa hipau jü acheni.

ATSATHI KIQIQO

1. Ghuthu : Pütüta yeghi michi shi botha ve keu.
2. Ayizükucho : Azü qhou mono aa lakhi lo chope ngo ve keu.
3. Aliha : Alu ki.
4. Ayili : Amishi kemu aniba lo pache ngo che keu.
5. Ghüjümi : Aghüjümi

QOKIPHEQO

A. Iniju akeqo khochile lo:

1. Shilloi yizükucho ye kiu toi kea? Ikhoneyi keu lono akiye shi lo
2. Shilloi yizükucho je kuchou ye kiu kea? Eno kiu shi ye ti shi ku kea?
3. Shilloi yizükucho lo kiu ngo cheni ipi pulu che kea?
4. Anga puhave keu ye khilehi ipeghi kea?
5. Aphulomiqo ye kiu shi ye azü xele akeu tave kea?
6. Kiu shi ye azü tipau chu che mo kea?
7. Ishino no Shilloi yizükucho xu juwuu a ye, no ye kiu ithulu eno kiu puju shijulu nani ke pi kümüsü ani kea?

B. Atsathi achipiu khape kümüsa akeu lo sü tsü lo:

1. Shilloi yizükucho koghe ye _____ toi.
2. Shilloi yizükucho ye _____ no homxa pe ani.
3. Lütsam kiqu ye _____
4. Anga hauve keu je pesü _____ ipi cheni
5. _____ tipau lo timi khumu pütsüqhi che mo.

C. Kümüsü jukuto no akiye shi lo:

No no Shilloi yizükucho lo wuni keu do kivi ithulu a ye;

1. No ye khu gho lono wuni kea?
2. Kishipu tipau aa to nani kea?
3. No ye kiu pesü wu nani kea?
4. No ye tile hi kiu shi nani kea?

D. Shilloi yizükucho akimithe shi, jukivi shi süsho pe qhini ke ghenguno kiu shi moayesa, eno kiu shi kepu kumo kea.

Aqo lono aküküptsa shino akiye lono akiye shi lo.

E. Hipaqo achipiu khape kime lo.

a. Lunuri laghaqo	- Shilloi yizükucho pi ku cheni
b. Ayizükucho hipau ye timi kutomo no	- ayizükucho hokümüxa lo alu che che
c. Britishmiqo no	- no asamo lhoküsa pumo
d. Aküka tou ye	- xujuwu, alikhuli shichu eno aghau juwu cheni
e. Itehi ye ningu no	- Shiloh pi aje kuphe tsü

F. Kuchou khokichile kishe lo.

1. Shilloi yizükucho ye
 - a) Patkai naghuto tokukujo kighije lo ani
 - b) Saramati naghuto kighije lo ani.
 - c) Japfu naghuto kighije lo ani
 - d) Akhilaqa kighije lo ani
2. Shilloi yizükucho ye
 - a) 0.25-0.30 sq.km qhakucho ani.
 - b) 25-30 sq.km qhakucho ani.
 - c) 05-3 sq.km qhakucho ani.
 - d) 0.30-0.25 sq.km qhakucho ani.
3. Ayilimishi khikhi heqhipe chinechini shi keu ye
 - a) itaghi xü aghive no achumüza che ghive
 - b) ayizükucho lo azü mihigha che ghive
 - c) aghasüli lo itsü che ghive
 - d) alu lo no thive aghi
4. Ishitoghi lo ye aizükücho hipau ye
 - a) aghungu kungo a eno phighi vea
 - b) khalaumi ghüzümi xukuju a shi vea
 - c) mithekumo eno shikuchube a shi vea
 - d) aqoaho zükhikhi shi vea
5. Shilloi yizükucho ye Lütsami phu Phokhungri tokukujo Melori division
 - a) Mon distrik qho lo ani
 - b) Phek distrik qho lo ani
 - c) Kiphire distrik qho lo ani
 - d) Kohima distrik qho lo ani

Kukusü yesü akiye kishi.

Kiukiu mu ikhikulu tsala acheni ke timi pelo no ighi no kutubo tsü peni ke ghenguno kukusü shi cheni. Hiye akichitsa momu akiye vecheo kukusü shi cheni. Külakupu,apunu tsala,atsaxakütha eno amipe shekha puwolu keu shikimithi kütsüqo akiye lono kütami kusü shi che keu ke. Kukusü yesü ye lüthü momu aqoaho jelo no akiye shilu cheni.

Kughou kukusü ghenguno akiye shini keno hipaqo ithi lo.

1. Akiyeu kungoa,atsala ayikihedo eno kiu ikhikulu shi ani keno.
2. Akiye yesü lo agigihu kütsü,qhüiniju keu eno ashekha lo o je eno jemichi shi moayesa nani.
3. Atsaye eno atsakipi alokeu shi pekikithi shi no akiye shi lo.
4. Kukusüu no kukusümiqo alokivishi kukusü shi keu shi akiye shi lo
Kichekipiye : Aküsami lakhi lau o punu tsala ikhikulu lo kukusü ghenguno yesü lakhi akiye shi lo.

Amuthaqhi 3' 2021

Akihito

Medical Colony, Niuland

+91xxxxxxx

Akimiji : Apunu tsala ikhikulu kukusü.

Aküsau Kihito,

Akivishi aghi nani kepi kümüsü ani.I punu tsala hipau pine shekha küdaü akeu no no ithi ani ke, ni ye ni ki lono apunu tsala ikhuluni ye ani ke ghenguno no kusülu ani.Apunu tsala ye Amuthaqhi 9'2021 tsalani kijiliu ayi 5 lo no huthuni.

No no I punu tsala ikhilu akeu lo ighitsü a ye ni ye akiqheu lono alokivi kuchou shi nani.

No no ithiche keu

(Akivito)

Power House colony, Niuland

+91xxxxxxx

G. Aküsau lakhi lau Alhou no jukighilepu lhokütsü phukutho kupughü aqoaho no püghü akeu lo pa/li lau kukusü keu yesü akiye lo no tsü lo.

Aküka Tou Kikishe

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphi lo akeu achipi lono vejoi phi lu nani.
2. Akiphi lo akeu ngu no alau sütsasuli ithi küphalu nani.
3. Shikükau eno aküsamiqo gholo akiphi ghili küptsa kilelu nani.
4. Atsathi akithe shikalu eno tipau pe atsajo mlalu nani.
5. Amuqo kije no akiphi lo akeu tsaqo küptsa kelo pa/li ghi pi sülu eno kutubo kühqa tsülu nani
6. Apu asü xühiliqo amekua shi kümsülü eno ithi kuphani shi keu shiwove nani
7. Sakiphe mekua ye kiu keno kimichiphelu eno pa/li ghi amekua sakhiphemi shini keu pükapütsa nani
8. Akiye lono pa/li no akükümüsü akithe ithilu keu kūsaje eno pe akiye shilu nani
9. Akümüla khu keu yesü shithi lo.
10. Kiu gholau no akiye shi anguno akümüla khuluni keno tipau yesü shithi lo.

Ghuthu lakhi apfu lo Kükau Tou ye akithi züaa lo ngoaa. Eno pa ye pano thive ke thiwu khuwu no pashe lo akükatou shini keno kisheni ke ghenguno igho no kushokütsü shi kümsüaa kiu ghengu pau kichekipiyemi pano küthü akeu kümütsü no ahiphi shi aqo aho lo müla ache eno alimi alagha kutomo ache kehu. Pano pa züaa lo ngo akelo akükümüsü lakhi palo lo ighi.

Ti shi õ thoghiu ye pano pano küthü ku no paküta keu sütsa lakhi qhüyiniju. Pano timi lakhi khi vilo pa züta pewo pütüta ki lo apine do lakhi ghenguno qhino pechile ide ighini keu qhuyiniju.

Timi atüghüu no azüta khape pa ki lo woche ghi alaghi lo timi shokulumi kümütsü vilo hipau ghili pi eno azüta pe panongu piye ghi aki lo wove. Aki toveke thiu pano azüta kunguu kihi puku eno aghütomi ghili shiaa eno pakibolomiqo vilo “azüta hipau ye akütsü kutomo lupua ghi nani” ipi pi no ilhe iku ilhe iqi a kelo achukaki lo azü peleqhi pe pua keu nekiphe pe veqive no azüta no iqi papu pukhu ghithave tsü. Pa ni pu no pa lomi piqhi keu chiluve no akitomiqo ghi tile hi kumqolu khave eno kiu shive keno inju kileaa. Pano azüta tipau ghusho eno thanu inaqhe lo ye azüta pechile pewo kükau tou tsüve.

Timi akiniu za ighi kelo pa ghi azüta tipau pe pa ki lo pewo. Pano azüta tipau jukuto kugho ghi jua no pa ye azüta tipau peithani keu shi kümüsü luve. Ado kilhe mono akisüazü ghenguno ima ithuve. Akisüazü tave kemütsa itaghi azüta pesü aghasa lo wuno asübo yeqhi ghe eno papu noqo vilo azüta akivi ningu lo a kelo no kiu müla ke pu ani keno akulhoqhi kepu müta itoluve lou ipi alomi piqhi. Apine do lakhi dolo no pano kiu lo peithani shi keno ti shi peithaluve no azüta ye apa kitila ilhove eno kütsakungo keu laghi ghi amichi shive eno azüta ghi akütsügha kühave. Pano apine do lakhi tove ke thiu no azüta pe akükau tsüchele süwo tsüve.

Kughou timi aküthüu za ighi keno. Pa ye azüta iqhi pe chejua no palikhi pa pütsa, “hi ye azüta kivi kuchou keno

ikemu ju akelo azüta hipau ye peitha ighi keu züta shi a moe ipi ghi aki lo pewove. Azüta pesü aki lo ighi pu atupe chighi ithu eno kughou azüta no tsüghamnhei ipeghive keno azüta pesü aki hokümüxa eno aphu laghiqo lo ala vekha pe aghi keu sü eno tsüniqo mitheve. Hi ye azüta pephe akeu ketho no peitha wuve keu kumo.

Pano peitha jupu itaghi azüta hu chighikitheve eno phuphuphui süpe qhive.

Apine do lakhi tove ke thiu pano azüta pe Kükautou ki lo ighi. Kughou kükau tou no azüta phuphui süve eno tsüghamnhei pe cheghi keu pishi puwo ithulu no igho no pa mülo qhive. Thoghiu ye akükau tou no aküküpütsa shini ke kughu eno aphu lo kichimi, achinemiqo kümütsü kusü eno pa ye timi hi aküthüu pelo pa she lo ngo pe no akükatou no aghamiqo vilo ishi ngu no timi hipau no iqho lo ayekipeu shini keu shi kishevea ipi shupheve. Akükau no ishi pi timi atüghiiu ye alokütsü küha kemi, pa likhi pa kibo ghi jukuto müla ke, timi akiniu ye pa likhi pa ghenguno kümüsü che kemi ke ipi. Ti shino timi aküthuu pelo aküka tou shive pe.

ATSATHI KIQIQO

1. Asüazü : Aki shini keu nhemughaqo pesü picheni.
2. Kütsakungo : Shipusave momu hepho kubove tsü keu.
3. Akulhoqhi : Ngo mono müla itha keu.
4. Tsüghamnhei : Chighive keu pesü pi cheni.
5. Phuphuphui : Ayi nhemüghaqo süve kelo juvi ipeghive che keu.

QOKIPHEQO

A. Iniju akeuqo khochile lo:

1. Akükatou ye kiu shi ye pashe lo akükau kisheni keu kushokütsü shive kea?
2. Aphu lo aküka tou no paküta keu sütsa qhuiyiniyu keu ye kiu kea?
3. Kiu shi ye akitomiyo ye timi atüghiu ki lo kumqove kea?
4. Timi akiniu züta ye kiu shi kelo no shipüsave kea?
5. Timi aküthuu ye kishi azüta kutokughoi pe ighi kea?

B. Atsathi tsü püa keqo lo khikhino timi pano küthü ghili keno kishephe lo:

alakimine, kimiyekini, mbomzü, akishekulu, amüqüküsa, kümsükulu, pichebekulu

<i>Timi Atüghiuu</i>	<i>Timi Akiniu</i>	<i>Timi Aküthuu</i>

C. Akiphi lo akeu kiqu lono, aqhou atsajo akeqo kiqu akiye shi lo:

- a. Kichekipiyemi pano küthü ye aphu lo atomi

- b. Timi atüghiuu ki lo aghügha kije ipeghi

- c. Timi akiniu ye azüta peitha müla kepu shipe qhive tsü.

d. Timi aküthüu ye azüta kimiyeqhiyi jua.

D. Akiphi hipau lono ni nguno ithulu akeu ye timi kümütsü no sakiphemi ye shini shi. Ikemu sakiphemi shini keu ye alhoaye kivi alolo pighi aghi moayesa. Ti shi a ye amuqo kije no iqha lo eno timi khi toi kemiqo no sakiphemi eno amipemi shilu nani keno tipaqo ghili küptsa eno ye kha lou.

E. Ikhonei keu lono akiphiki lo sakipheu ye kiu toi kemi shi aghi moayesa keno akiye shi lo.

F. Kuchou khokichile kishe lo

1. Aküka tou ye
 - a) aghime shi ngo a
 - b) alokishi ngo a
 - c) akithi züa lo ngo a
 - d) amulo küsa shin ngo a
2. Timi atüghi no aki lo woche ghi alaghi lo timi shokulumi kümütsü
 - a) lau akükau züta piye
 - b) lau akükau shiaji ghili pi
 - c) lau akükau zakütsü ghili pi
 - d) lau akükau lokivi ghili pi
3. Timi akiniu akükau züta khape
 - a) alu yiva huve
 - b) aghasa küza auve
 - c) akisü hetha huve
 - d) aghasüsübo thaqhi auve
4. Timi aküthüu ye akükau züta jukuto aa no
 - a) shikimithe eno süpheve tsü
 - b) hepho eno kubove tsü
 - c) akümüsa lau no kütsüpe qhive tsü
 - d) jekimijeve tsü

5. Akükau no timi küthü dolo
- a) atüghiu pelo no akükau shive peni keu kümüsü luve
 - b) akiniu pelo no akükau shive peni keu kümüsü luve
 - c) aküthüu pelo no akükau shive peni keu kümüsü luve
 - d) apumi lakhi pelo no akükau shive peni keu kümüsü luve

Akümüla khu keu yesü

Akümüla khu keu yesü ye akiphi shepe kümütsü sūmoayesa eno hipau gholo no kiu kümüla lo iloniye khu ani keno tipau kümüla akimiji lo phephe no mütsūmishei akiye lo no süküsü hiyam lau tsüni. Akiye lo no lüthü no kiu mülapuju vea keno tighi kishekuluyi shi akiye lo no tsüni. Pa/li ye kiu kümüla lo müla ighuju vea momu müla kulupu kiphi shepe kümütsü süküqha no akümüla khu keu yesü khape süküsü hiyam lau tsü cheni. Süküsü hiyam no akümüla tsüni keu ghenguno akümüla kukhumiqo ghukuju vecheo akikishe shini ke ghenguno ajeqo pekikithi shi cheni momu pütüta hiyam gholau no pekikithi shive cheni.

Hipaço kümüsüna kelo

1. Kaku aka lakhi lo no akiye shi moayesa nani.
2. Akiyejo dolo aa ahiphi lo no luni, atüghiu,akiniu no aküthü koküphaço kunguu eno aqhou akikithi ahiphi lo no akiye shini.
3. Akiyethi ye New Roman,Arial momu Calibri font likhi peitha eno akiyethi ye 10-12 font size peitha moayesa keu shini.

English shikükami kümüla ghenguno khu keu yesü

Ili Aloli
Nagaland
Mobail no+91xxxxxxx
Email id: aloli@gmail.com.
Atsala 12-10=2021

Principal Director of School Education
Nagaland: Kohima lau

Akimiji : English shikükami kümüla ghenguno.

Akijeu,

Agigihu paghi tsü ani.English shikükami kümüla ghenguno Nagaland Post yekülha lo no ithulu keu kiqu lo no ni ghi akümüla hipau ghenguno akiye tsülu ani Shiküka ye I luche eno ni ye kiphimiyo sasü küpütsasütsa ani keu no I pulou kuchou.Ni ye Delhi Public School shikükami kümüla shi ighive keu amipe bidi (4) shou shi vea. I no mülakibe ighive keu eno akiphi shepe kümütsü nongu no avehupu shi akeu kiqu lo no akhani.

Kimiye no I no khu akeu kümüla hipau lo I je süküsü shi tsü peni ke qüiniju inikhulu ani. I lau asütsa shi tsü peni keu eno kiu wana kighinikile kepu momu küsütsa kilelu kepu aghi a ye akikihi hipau lo shi tsü lo.

Khekulho shi shikimithini
Nonguno ithiche keu
(Aloli)

G. Yesü lakhi khape akiphiki shou akütsü lo küau Science shikükau kümüla ghenguno khu keu shi lo.

Amikucho Kūxū Ghola

SHIKAKULU PEKIPHEQO:

1. Akiphi vejoi achipi lono philu nani
2. Akiphi lo akeqo ghili pe shikūkau eno akūsamoqo sasū kūptsa kūsaje kilelu nani
3. Atsathi akithe shikalu keu pe atsajo achipi lono yekithilu nani
4. Qokipheqo jeli tsūpūa keqo akiphi lo akeu kiqi lono shiluve nani
5. Amikucho shi xūni keu lo azūkuvu shi kūmūsūlu nani

Aqoaho momu amuqo kūmūtsū lo timiqo ye ghushoghili kivi ye amekua shi pepimhe cheni. Tihu toi ni puasūqo ghi akukhuaye kivi kutomo pekishe khape ighi keu ninguno ithi acheni eno akhotou ye amikucho shi xū ighi keu ke. Ningu puasūnoqo no amikucho eno kiqikhighiyi xū ighi keu ye Britishmi ghuloki lo ghi pa nonguno ti shi ningu ithulu eno ningu mikucho ghili pi ighi puani.

Khaghi ghuloki lo ye Nagami ye igho no amikucho eno kithikiyiyi xū ighi ye ti ghenguno gihuküzū. Nagamiqo ye atsa lakhi piqhive keu ye akiye lono qhive keu paphi, tsūtsa la piqhive keu pape mlave a ye ti ye akukujopu eno mūza keu lo kihisūve cheni. Amikucho shi xū keu ghenguno lakhino lakhi

shou pūkhūbe eno pūlūkibe ache. Ti ghenguno Nagamiqo kukhuaye khilemu akikha lo akhadu (lock) sūmono kapewuve che. Ithemu aphuqo lo ye hi toi keu kukhuaye pepimhe achephi, eno khilehi mu kūpūkami kūha no ache. Pūka keu ye khilemu Nagami lhoaye kumo.

Ashiaye hami ye ale ye aki lono putosū lo shisū paghi cheni. Ikemu khilemu pūhapighi keu kūha kiughengu kūpūkami kūha kehu. Aphuqo lo ye alagha kiqi lono ghi aqoshi ale mūla no athiqo pekūtsū pe kūmūtsa ghi qhi cheni, tipaqo lo ghi khilemu akhadu sūmono qhi cheni, kiughengu kūpūkami kūha eno khū no mu kutami nhemūgha ye lu mo, ithulu keu ghi tsū chileve che. Kūmūsū ju kelo kiu

pe vape aghi keu ithulu,
ikemu kughou pa nonguno
avi lo ighi keno atsü hu ashe
kumo qhive no pove. Aghami
kütami no kümüsü keu ye
atsü ye pa mipeu kütüghü
wü vea küghashi kümüsüve,
ikemu atsü ye ide lo ighi
move.

wana no aghasa lo akhibo ithulu kelo
amichipu shi asü loka süchepe qhive
a ye khu no mu tipau bu kique tsü che
mo, eno ti ithulu pua keu no pau shino
akhi liluve che.

Ni puasü no amikucho shi xüighi keu
ghili kutomo pi cheni eno hi toi keu
khisa lakhi lo shihatsu lakhi ghili ani.

Ghuthu lakhi lo aqhou xüküami
phulomiqo ye ashiha tsü sasü ashi
hache pe atsü ye pa mipeu lau no
putosüve no kütami ghasa naghuto
veche ha ilo atsü kumucho chimülave
eno idewove, ikemu atsü ye ashe
hasüsü ato lo küghüna akemi phu vilo
no ashe mikiqhiluve. Ato lo küghüna
akemiqo no atsü kumcho chilu no ighi
keu lo shiha tsü hu ye ashe mikiqhi

Ti ghenguno aphulomi kütamiqo ye
atsü mipeu pelo ighino ashe kumo
lupeni ke ghenguno aphu lo pewo
qhipüa tsü. Ikemu khunomu ighi
move kehu pa nonguno ashe tipau
ghekijepe chuveni keu shi xathave,
ikemu akukhuaye kiqu lono shiha tsü
saje ye ghitha pe qhipua tsü.

Athiu ato phulomiqo no chilu keu ye
atsü eno amipeu ye pano phu qhou
xükuami shive aghi. Ti ghenguno
atsü sa qhipe püa tsü keu khape atsü
mipeu tsüveni keu ghenguno aphu
aqho kudau iqhino atsü sa khape
shiha tsü pighiu lau tsüpuwuve tsü.

Nagami ye hi toi keu kümüla lo igho
no amikucho shi xü che kehu. Ningü
ghi hi toi keu kukhuaye khilemu pheve
mono pepimhe che kepu.

ATSATHI KIQIQO

1. Pepimhe : Apuasü no pape cheghi keu ghiliqo.
 2. Amikucho : Puka mo miki mo eno kühakügha shi mo kemi.
 3. Kikhikighii : Akümüla lo shi aghina atsapiqo shi aghi mu kithikiyi xüche kemi.
 4. Kithikiyii : Kikhikighiyi xü che kemi.
 5. Küpükami : Timi nhemugha agho shi ikhiluve tsü che kemi.
-

QOKIPHEQO

A. Hipaqo khochile lo:

- a. Khaghi ghuloki lo Nagamiqo ye kiu kukhuaye kivi pekishe eno kugha cheghi kea?
- b. Akiphi lo akeu lono Nagami ye khaghi kishi amikucho eno gihu küzü keno tipau khape akiye shi lo.
- c. Nagami ye kiu shi ye aki lo akhadu sümo kea?
- d. Ato lo küghüna küamiqo ye ashe kumo pe aphu lo wove pe kiu shive kea?
- e. Ato lo küghüna küamiqo ye kiu shi ye aphu aqhou küdau wu kea?

B. Atsathi achipiu khape kiemu küha no akeu lo sütsü lo:

- a. Nagamiqo ye atsa lakhi _____ keu ye akiye lono qhive keu paphi.
- b. Nagami ye aki eno aleqo khilemu _____ sümo.
- c. _____ shi xü keu ghenguno lakhino lakhi shou _____ eno pulukibe ache.
- d. Ningu ghi hi toi keu _____ khilemu pheve mono _____ che kepu.

C. Akiphi lo akeu akivshi phi eno atsajo hipaqo kiqu akiye shi lo:

- a. Shiha tsü ghili lo atsajo khi pau no aphulomiyo ye ashe kumo panou ke ipi pi mo kea

- b. Atsajo khi pau lono amichipu qhive keu ye amipemi ani kepi pilu ani kea

- c. Atsajo khikhino küpükami küha keu ghili pi ania

- d. Atsajo khi pau lono Nagami ye shiha tsü saje shi ghe ashi tsü che keu ithulu aniaa

D. Atsajo hipaço ye kuchou (✓) keo kichileu (x) kea.

1. Nagami puasüqo ye amikucho kumo.()
2. Nagami puasüqo ye lakhi no lakhi shou pükhukile keu ache.()
3. Khaghi lomi Nagamiqo ye khanikhagi lo akisüghümi kilo wu keu kuto lo ahukikha lo akhadolu süve che.()
4. Atsü saje khilemu ighi chemo.()
5. Khaghi lomi Nagamiqo ye anhekushu eno aghichibo keu pighi ighi moe.()

E. Khisa xakuxu keu qokiphe:

Apuaza momu kiteküsü lomiqo sasü küpütsa lo. No shiaye momu noqoaho no amikucho eno sükisüghüyi xü ighi keu khisaqo xapiye khape lo. Hipaço ye akiye shi luve lo ano atüna momu aloji kijeve no khisaqo küsaje lo.

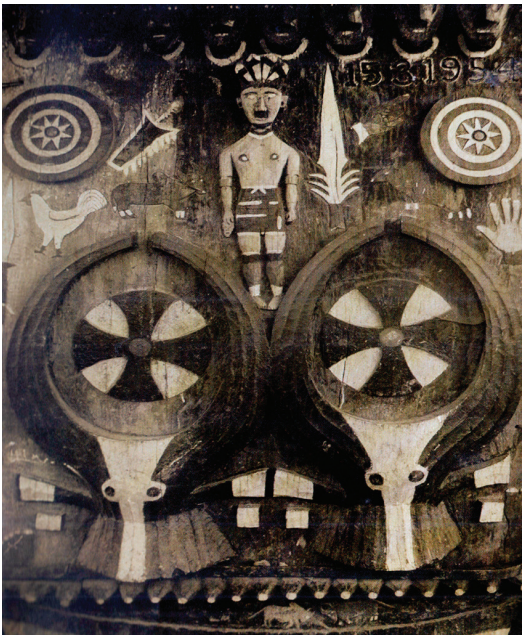
F. Aloji gholo ilove lo kiphimi 4-5 dolo no hipaço küküpütsa shi lo.

1. Kiu shi ye no ishi tiqhelimiço aho lo ye amikucho küha wo che a kea.
2. Aqoaho momu lüthü kükü ye kiu ghola lo no amikucho shi xü woveni keu xüputhu kithe no xüwo kepu.
Kivetsüghü lakhi khi no akümüsü lheqhi lo.

Nagamiu Ahijüqo eno Tipau Kiqi

SHIKAKULU PEKIPHEQO.

1. Mütsümisheyi keu gholo no akiphi ghili ithukuthu lo.
2. Ithikuthu luni keu ghenguno idechile akiphi jukuto lo.
3. Atünamiqo eno shikükau gholo no akimji ghili küpütsa lo.
4. Akiphi lo qokiphe jeli kümütsü akivishi khochile lo.
5. Atsathi kitheqo ithukuthu lulo eno o likhi no atsajo shithi lo.
6. Nagami puasünoqo no mshomheghi eno chinechini shi che keu kütami shiaye ghili ghi ithikuthu lo.
7. Nagami puasü ghuloki lo kiyeqü keu hiju ghili ithikuthu lo.
8. Kiu kishi yekuchokiye shini keno ithi lo.

Ni nguno Nagami no ghokini kümlaqo asü xhi keu, aphi kügho eno au lo kümüla jeliqo jukuto a ye, aghola ahila kimihi keu kutomo ithulu nani. Hami hijüqo avi kütsü, angushuu, aküha

aghacho, apighi, aniza, ashuki ishi qo ithulu cheni. Itaghi aghi, ayepu, akimighi kipihi lo ahila akeqo, timi jutho, timi kütsü eno totimi mlaqo ghi ithulu cheni. Nagamiqo no Nagamiu yekulu shi keu hijü kümütsü akiqhi akeu gholo kuthoküzü shi peitha ighi püani. Kiughengu hipaqo kümütsü paküta keu kiqhi shi pepimhe ighi keqo ke. Lhoxü hijü ye amulo kumuto, akini, ajuaje, eno aküka akeu kiqi ke.

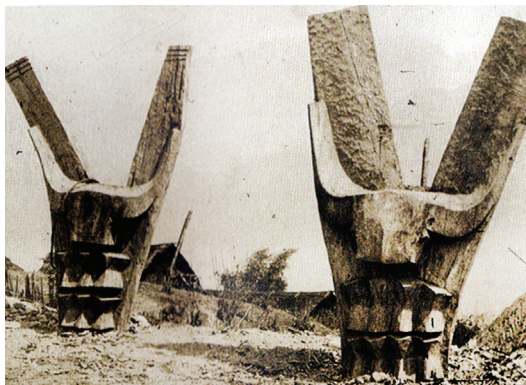
AVI HIJÜ:

Ahijü gholo kümütsü nguno Avi hijü no ajekipi shi acheni. Avi ye Nagami meshomeghi lo amichipu shi peitha cheni eno ni ghakhu lhoxu ipi ku cheni. Avi ye akini, aküxü kivi, axüthi küaa nibonilei keu kiqi. Khu no ki lo

Avi kütsü hijü tsüqhi pua ghini keno tipau kiqhi ye pa kibo ye aphisa kemi momu kinimi ke ipi ithive cheni. Ti likhi ku mono ajuaje kivimi ye asü pe avi kütsü hijü xipe qhi keu ithulu nani.

AGHACHO:

Aghau dolo Nagami no aghacho khape igho no akighiche shi pimhe cheni. Aghacho ye aküka eno qhemüghai keu lakhu lo akemi kiqi shi cheni. Nagami shiaye akhoto no kipitimiyo

no aghacho mih pe tiqhetini tsalaqo lo avabo gholo ananu shipu cheni. Totimiyo ye phalha shi kipitimiyo no shipu che keu toi peitha ighi püamo ikemu Cholimi totimiyo likhino ajüaje kivimiyo ni pu eno angaqa likhino asaphe lo pu cheni. Hi ghenguno Nagami ye aghacho mih ye igho no ameküa shi pepimhe cheni. Konyakmi Akükatou qo (Angh) ye pano zülipa lo ajuaje kivi michi shi ghi aghacho shisü cheni.

ANGUSHUU:

Angushuu hijü kiqi ye amulo kumuto, aküka eno sükusho akeu kiqi. Akükatouqo ki lo, morungqo lo eno aphu khaghoqo lo angushuu hijü ithulu che keu kiqi ye tipau ki eno aphughi lo xü akemiyo ye amulo kumuto kepi michiluve cheni. Anguhuu hijü ye kiptimiyo hekuwuphi lo ghi shisücheni eno angushuu hu ye aghütomiyo no akütsü luve kemi eno aghukishi lo toluve keu kiqi shi akuwo lo achi gho lono khapu cheni.

AVA ENO ASHUKI:

Ava eno ashukiyo ye avi momu Angushuuqo toi kümütsü lo ithulu che mo ikemu panongu ghi akiqi hami

acheni. Ava hijü qhipuaa keu kiqu ye timi kûmütsü no pa ye ashihami ke ipi ithi peni keu kiquhi eno Ashuki hijü qhipuaa ghi keu kiqu ye phuithai kemi timi.

AXÜTHI KUAA HIJÜ:

Totimi müla, kipitimi eno timi kütsüqo hijü asükuba asüxi pe no hijü shipe puaa ghi keu ye axüthi akeu kiqu momu kikimiye ithuluve keu kiqu. Aqhi, khetsünhe eno ayepuqo hijü michi ye ashi agü kishi lo aküka akeu kiqu. Sümi ye aphisave kemi no ashi shishoi shi ghepe aqhi momu amipe shea aki lo tsü ghi kiu ithulu cheni.

AKIMIGHI KIPHI LO AHILA AKEQO:

Hipaqo ye hekuwuphi eno heküsüminiqo lo pachi ithulu cheni. Ayeho ajeli kütüta pesü gho kelo ahila ajeli kutomo ipeghi cheni. Ashiaye kütüta kiqu lono aju eno ahila kütüqü ghi ghophe cheni, tishi keu lono ashiaye jeliqo kimichilu cheni.

APHI LO AYESHI SÜ (TATTOO):

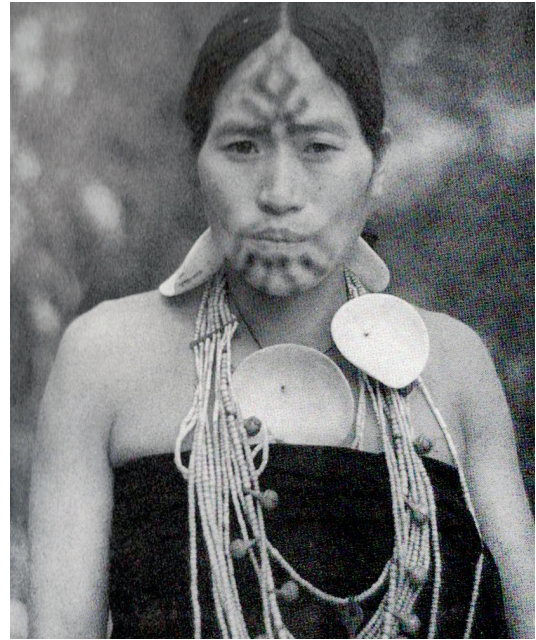
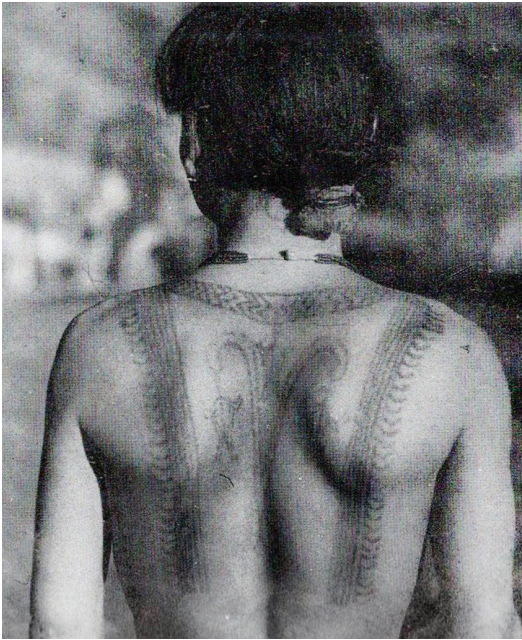
Hi ye aphi lo akimighi kiphi hila lono aphi lo ghü keu. Nagami kûmo no hipau ghili ye peitha che mo. Nagami dolo ye Konyak, Chang, Phom, Khiamniungan, Pochury, Ao, Sangtam eno Yimchunger shiaye qo no pepimhe

cheni. Aphi lo ayeghü pu keu ye akiqikutomo ani, kiptimi no aghükishi lo tolu kemi, apumi shi aghimu akütsü yipu ghi luve kemi momu aghüshi lo wuve kemiqo no tipau michi shi aphi lo ayeshüpu cheni. Amuqo khami lo ye agi lo shisü eno khami no amla lo momu aphi auqo lo ghüpu cheni.

Timi khami ye hi shi keu vechewo thive kelo ayeghiqha kütäu lo alokughuno shi wuluve nani kepi pulu keu lono shi cheni.

Totimi ghenguno ye li kûxü jolha ghili hipau vechewo pitsü che keu. Külakupu shive kelo, anga punu kelo eno tüghashi zü lono sükusho shiluni keu ghenguno eno akhoto no angushuu zü lo. Aza no hi toi keu aphi lo shisü püaghi keu ye li no li nga pelo

titoi shisü puluve pe cheni.

Aphi lo aye ghüpu pu keu ghi Nagami no xü ighi keu lo akhoto shi pepimhe cheni.

Hi ghenguno Nagami kukhuaye ye igho no akiqhi aa ghi pape ighi puaani. Kije momu kitila hijü shi aghi namu kümütsü akiqhi aa no peitha ighi pua

nei. Hipau kiqhi ye Nagami shiaye xüghili yepe qhipüa ghi mo namu hipaqo vechewo akiqhi phulu nani. Ti ghenguno ni pu asü xüghili ye hipaqo vechewo phuphelu nani, ni nguno ningu puasü ghili akuthou lono vetha luni keu ye akukhuaye hipaqo vecheo no ke.

ATSATHI KIQIQO

1. Ahijü : Asü, aphimini, timi phi eno lhoxü kiboqo lo ajülho shisü keu.
2. Ghokini : Ahijü kümlami momu ahijü ghola ithi kemi.
3. Ashihami : Ashi kühami.
4. Aphisä : Awo, amishi, avi jeliqo heqhino aghami kütami phulhu keu.

QOKIPHEQO

A. Iniju akeu khochile lo:

1. Nagaland lo ajutho kimichi khipaqo peitha acheni kea?
2. Avi jutho ye kiu shi ye Nagami ghenguno akhoto kea?
3. Nagaland lo aghauqo gholo khiu no akhotou shi peitha cheni kea? Aghau hipau juthoqo ye kiu lono ithulu cheni kea?
4. Angushuu jutho kiqu ye kiu kea? Timi kiu toi kemi no angushuu hu pe achi shino xinilu nani kea?
5. Nagaland lo akimighi kiphi lo ahila akeu jutho kiu lono ithulu cheni kea?
6. Kiu shiayeqo no aphi lo aye ghüpü cheni kea?
7. Kiptimiqo ye kiu kiqu lono aphi lo aye ghüpü cheni kea?
8. Totimiqo ye kiu kiqu lono aphi lo aye ghüpü cheni kea?

B. Atsajo (A) lo akeu phiju no (B) lo akeu achipiu pe kime lo:

A	B
a. Avi kibo eno akütsü	a. aghükishi lo tolu keu kiqu
b. Kiptimi phi lo aye ghüpü keu	b. aphisave kemi
c. Totimi mülashi	c. amulo kuloghi, amulo kumuto kiqu
d. Alipa lo aghacho jutho	d. axüthi kûa michipu
e. Angushuu jutho	e. aküxü jolha ghili
f. Totimi phi lo aye ghüpü keu	f. Konyak Angh momu akukatou

C. Akiphi lo akeu kiqu lono atsajo achipiu kishephe lo:

1. Totimiqo no aphi lo aye ghüpü keu kiqu ye
 - a. Li ye akukatou ni pu kiqu
 - b. Li ye kulakupu shi vea
 - c. Li ye kükami no nga
2. Aphi lo aye ghüpü keu amuqo hami no agi lo, hami no amla lo shüpü keu kiqu ye;
 - a. Pano aghukishi lo akütsü lu kelo no
 - b. Kulakupu shilu keu kiqu
 - c. Pano Angh shive kelo no

3. Angushuu jutho kimichi ye hipaqa lono ithulu cheni

- a. Aphu lo akükatou ki eno hekuwuphiqo lo
- b. Kinimi ki kümütsü lo
- c. Kükatou ki, morung, aphu khaghoqo lo

4. Axüthi küaa eno nibonilei akeu kiqu, hipaqa lono ithulu cheni

- a. Ashuki, angushuu, ava
- b. Akimighi kiphi lo ahila a keuqo
- c. Asü loka ghopukupe qhi, timi julho, totimi müla shisü keqo

5. Aghacho ghau mih ye

- a. Nagami kiptimi no tiqhetini shi kelo peitha cheni
- b. Ighe no ikhonei
- c. Ajeli kutomo ani

D. Nagami ki lo akimichi jutho kiu kiu mu no no pulo keu shisü lo. Eno no ye kiu shi ye tipau kishelu keno akiqi pi tsü lo.

E. Itedo lo ye timi kümütsü eno Nagami ye akichiu no akighithi shilu kha vea. Akükümüsü lono no ghi no shiaye dolo kighithimi eno kihiküsümi ke ghenguno ahiju kümüla ghenguno no pichebe tsü ani.

Ahiju mülapheni ke kishephe lo eno kishekuluyi akiye shi lo. Kiu shiye no xakütha shive eno kuwu ghili kea. O küsamiqo lau küsaje lo.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"